

René Kegelman

„KEZDET BEN CSAK EGYETLENEGY NYELV
LÉTEZETT” – HAZAVESZTÉS ÉS NYELVCSERE
AGOTA KRISTOF ÉS ZSUZSANNA GAHSE
ÉLETMŰVÉBEN*

„Am Anfang gab es nur
eine einzige Sprache.“ – *Landverlust und Sprachwechsel bei Agota
Kristof und Zsuzsanna Gahse*

Az utóbbi években több magyar származású írónőnek (mint Zsuzsa Bánk, Zsuzsanna Gahse, Terézia Mora) is sikerült, különösen a német nyelvi térségben, német nyelvű irodalmi szövegekkel magára vonnia a figyelmet, és egyre nagyobb számban kerülnek be a kortárs német irodalmi „kánonba”. Fontos irodalmi díjak (mit például az Albert von Chamisso-díj) átadásával kapcsolatban, de élénk fordítói tevékenységükben is megmutatkozik jelenlétük a német nyelvű irodalmi életben.

Ezen írónők könyveit részben úgy is olvashatjuk, mint az eredeti kulturális tér interkulturális emlékezetét, és mint egy új országban szerzett tapasztalatok gyűjteményét. A központi probléma az egyik nyelv átültetése a másikba (legalábbis magyarból németbe) és a nyelvek közti permanens ingázás. A tanulmány néhány példaértékű szöveg (elsősorban Zsuzsanna Gahse, de Agota Kristof és Terezia Mora is) segítségével szeretné körüljárni azt a kérdéskört, hogy mi is „történik” egy nyelvvel, amely hazavesztés és nyelvcseré által különféle köztér terekben mozog, és lehetőleg egy új, „harmadik teret” hoz létre. Arra a jelenségre is felhívja a figyelmet, hogy míg a megnevezett írónők szövegei, melyek gyakran nagy sikert aratnak a német nyelvterületen, addig a magyar „visszafordítás” során rendszerint nem fejtenek ki ehhez hasonlítható hatást.

Kulcsszavak: a haza elvesztése, nyelvváltás, Agota Kristof, Zsuzsanna Gahse, nőírók, nőirodalom

Ez a tanulmány olyan kutatási területről szól, amely a háborút követő értelmiségi lét szövevényében a német és magyar kultúra közötti mozgást érinti. Manapság egész sor magyar származású kortárs író(nő) él és ír Magyarország határain kívül. Egy olyan irodalmi jelenségre figyelhetünk fel, amely főleg Németországban, de Ausztriában és Svájcban is nagy irodalmi sikereket hozott magával. A következő nőírókat kell megemlítenünk: Zsuzsa Bánk, Terézia Mora, Zsuzsanna Gahse, Agota Kristof, Christina Viragh. Már bevezetéképpen is kiemelhető az a körülmény, hogy az említett nőírók nagy része az országváltás mellett nyelvet is cserélt, és ma már környezetük új nyelvén ír.

Általában (nem mindig, és mindig késve) a német könyvpiac révén „fordításban” kerülnek vissza ezek a nőírók az anyakultúrába, nagyon változó sikerrel. Míg Németországban – leginkább Terézia Mora (és Agota Kristof) – az ünne-

pelt kortárs nőírók soraiba tartoznak (több nyelvre is fordítják szövegeiket), addig Magyarországon alig vagy egyáltalán nem (mint Zsuzsanna Gahséra vagy Christina Viraghra) figyelnek fel rájuk. Erre a jelenségre utalt Esterházy Péter 2006-ban, a Zsuzsanna Gahsénak ítelt Adelbert von Chamisso-díj (a nem német anyanyelvű íróknak a Bajor Szépművészeti Akadémia és a Robert Bosch-alapítvány által odaítélt díj, amely mára már a legfontosabb irodalmi díjak egyike Németországban) kiosztásakor elhangzott beszédében:

Manapság feltűnően sok magyar származású nőíró él a világban, mindannyian prózaírók, Gahse, Mora, Kristof, Zsuzsa Bánk, Christina Viragh. Elképzeltető-e, hogy Magyarország elkergeti női prózaíróit, saját női prózaíróit? Elképzeltető-e, hogy Magyarország a női prózaírók iránt tanúsított intolerancia miatt hírhedt és híres legyen? Ez lenne hát az a gulyás? Hogy szinte majdnem afféle női prózaíró-vadászatról kell beszélnünk, egy olyan reflexről, amelyet a távoli Ázsiából hoztunk magunkkal? Vagy esetleg lehetséges, hogy ez inkább fordítva igaz: hogy éppen azért lettek prózaírók, mert elmentek? És ha otthon maradtak volna, akkor lírát írnának, vagy semmit? Egy nőnek lírikusnak kell lennie, és/vagy főzőn jól.¹

Leginkább az utóbbi megjegyzés tűnik plakátszerűen elnagyoltnak, de nem kétséges, hogy a megnevezett nőírók éppen Nyugatra vezető útjuk által váltak prózaíróvá. Néhányan az általam említett szerzők közül már a jelentősebb magyar–német műfordítók sorában tudhatják magukat (mint például Terézia Mora, aki többek között Esterházy Péter *Harmonia Caelestis*-ét is lefordította), és gyakran a magyar irodalom fontos ajtónyitói a német nyelvterületen. Ismeretes, hogy a német könyvpiac kiterjedtsége folytán, de évszázados hagyományainak és jelentőségének köszönhetően is a magyar fordítási irodalom² fontos „átjáró” az írók világhíréhez vezető úton, így történt ez Kertész Imre³ és Esterházy Péter, valamint Márai Sándor esetében is. Ezért nevezhetjük az olyan nőírókat, mint Gahse, Viragh, Mora stb. – önálló irodalmi munkásságuk kiemelése mellett – meghatározó közvetítőknak. Nagyrészt nekik köszönhető a magyar írók jó híre a német könyvpiacra.⁴

Két nőíró kellene itt kiragadnunk, és egy kicsit közelebről bemutatni: Agota Kristofot és Zsuzsanna Gahsét. Elsősorban a nyelvcsere jellegét szeretné vizsgálni a kutató, egyrészt tekintetbe venni a nőíró fejlődését, másrészt figyelembe venni a fordítás jelentőségét.

Agota Kristof (1935-ben született Csíkvándon) 1956-ban szökött (a forradalom leverése után) a francia nyelvű Svájcba, ma Neuchâtelben él. Megérkezése után egy gyárban dolgozott, és csak ekkor kezdett el franciául tanulni. A '70-es évek óta ír regényeket és hangjátékokat. Regénytrilógiájának⁵ megjelenése óta a legjelentősebb kortárs nőírók közé tartozik, 2001-ben Gottfried Keller-díjjal, 2005-ben a svájci Schiller Alapítvány Schiller-díjával, 2006-ban az SWR Legjobb Könyve Díjával (SWR-Bestenliste) tüntették ki. Németországban és Svájc-

ban (valamint Ausztriában) állandóan jelen van a könyvpiacra. Az a könyv, amellyel a következőkben szeretnék foglalkozni, 2005-ben jelent meg német fordításban *Die Analfabetin*. Önéletrajzi elbeszélés⁶ címmel.

Zsuzsanna Gahse 1946-ban született Budapesten, tízévesen emigrált családjával az 1956-os forradalom kudarcba fulladása után, először Bécsbe, majd később Kasselbe, ott járt gimnáziumba, jelenleg pedig Müllheim városában él Svájcban (Thurgau kanton). Látszólag a német nyelvet csak áttelepülésekor, tizenkét évesen⁷ sajátította el, és körülbelül a '60-as évek végén kezdett el írni, a '70-es évek vége óta német nyelven. Azóta már irodalmi művek egész sorát⁸ jelentette meg, dolgozott tanulmányi megbízottként az egyetemen, volt a poétika oktatója Bambergben⁹ (1996), több jelentős magyar író fordított németre¹⁰, és néhány jelentős irodalmi díjat kapott¹¹. Elsősorban az *Übersetzt* című szövegét szeretném kiemelni 1993-ból¹².

Mindkét nőíró esetében feltűnő (és ebben példaértékűek egy meghatározott problémaegyüttesre vonatkozóan), hogy életművük bonyolult viszonyban áll saját életrajzukkal. Fikció és valóság, így lehetne kiélezetten fogalmazni, náluk nehezen különböztethető meg egymástól, elválasztásuk pedig lehetetlen. Georges-Arthur Goldschmidt beszélt már hasonló, a Herta Müller által is felvetett összefüggésben „autofikció”-ról, ezzel találóan határozta meg a jelenséget. Természetesen egyik irodalmi mű sem az egyéni élmények puszta visszatükrözése, mindig (még az önéletrajzokban is) megnyilvánulnak a mérlegelések, a kiválasztások, a rövidítések, stilizálások, és mindenekelőtt az életrajzi elemek mindig fikcióként jelennek meg, és általában teljes egészében kitaláltak. De azoknál a nőíróknál, akikről most szó esik, az életrajzi kulcshelyzetek, méghozzá idegen nyelven, kiindulópontot jelentenek. Éppen ezért nem meglepő, hogy újra és újra ilyen nyomokra bukkanunk a két alkotásban.

A következőkben olyan problémaköröket járok be, amelyek egy ilyen körülményű irodalomhoz mint a biculturális emlékezet kérdéseihez kötődnek, az egyik nyelvből a másikba való átváltáshoz, az ehhez kapcsolódó identitáshoz (országhatár, idegenség), végül egy olyan „harmadik tér” kérdéséhez, amelyben ezek a nőírók elhelyezhetők.

Már említettem, hogy mindkét író kényszerűségből hagyta el Magyarországot 1956-ban. Ezért nem is meglepő, hogy mindkettőjük szövegeiben gyakran található leírások a forradalom előtti és alatti helyzetről, másfelől olyanok, amelyek az új környezetbe, a Svájcba, illetőleg a Németországba való megérkezést tematizálják. Az egyik témakörbe gyakran íródnak bele az erőszak nyomai, a másikba az idegenség és a keresés. A két területet mindig határ választja el egymástól, amely nemcsak a valóságban volt nehezen áthidalható, hanem a nehéz és a visszafordíthatatlan, egy teljesen más szférába való átmenetet is jelképezi. Agota Kristof a *Die Analfabetin* című regényében visszatekintően, tömören, kiélezetten írja le a magyar–osztrák határon való traumatikus átkelést, amelyet férjével és négyhónapos lányával tett meg 1956 novemberének végén,

a szüleitől el sem búcsúzva, naplóját és verseit hátrahagyva, ezzel elvesztette az „egy néphez való tartozást” (A, 49), átélve azt a pillanatot, amelyről ezt mondja: „ekkor életem legnagyobb részét vesztettem el” (A 48). Kötődések hiányában Kristof esetében ez az elszigeteltséget és a teljes magárahagyottságot jelenti, az új összefüggéseknek való védtelen kiszolgáltatottságot, a régitől erőszakosan elválasztva. Mint gyári munkás több szempontból is idegennek érzi magát a francia nyelvű Svájcban, ez az idegenség a hétköznapi rétegekhez nyúlik vissza, egészen az étkezésig:

Körülbelül tízen vagyunk magyarok, akik a gyárban dolgozunk. Ebédszünetben találkozunk az üzemi étkezdében, de az ételek annyira különböznek a szokásostól, hogy majdnem semmit sem eszünk.

Egyáltalán ekkor válik az új környezet barátságos, mégis siváran üres metszete fájdalmasan érezhetővé. A múlt emlékei még mindig élnek, illetve újjáélednek, a forradalomba vetett reményé, a felkerekedés hangulatáé, a barátok és a család emlékei. Két élet, egy „régí” hátrahagyott és egy „új”, egyelőre nagyon idegen, amelyek nem köthetők egymáshoz, és valahogyan bele kell illeszteni őket az emlékezetbe. A két világ központi aspektusát „bikulturális emlékezetnek” (Carmine Chiello) nevezhetjük. Ebben a vonatkozásban érdekes, hogy a múltnak vannak olyan elemei, melyeket elmosott a határon átkelés. A múlt állandó átélése túlságosan fájdalmas lenne, ezért az emlékezés az olyan pillanatokra vonatkozóan, mint a szökés, nem hívható elő tudatosan, ezek az emlékek inkább hirtelen törnek elő, oly módon, mint egy jelentés olvasásakor, egy végleg eltévedt nőről való olvasásakor a jelenben, amely az író(nő)t saját szökésének történetére emlékezteti. (A 43.) A nagy fájdalmak miatt eltemetett emlék motívuma, amely egy szabaddá tett emléket hozhatna magával, sok helyen fellelhető Kristof regényeiben.¹³

A központi témák egyike Kristofnál a nyelvcsere, melyet Svájcban szükség-szerűen kell elkövetnie ahhoz, hogy egyáltalán meg tudja értetni magát. Magyar nyelven – még akkor is, ha néhány rövid szövege már megjelent egy magyar irodalmi folyóiratban – alig lett volna olvasóközönsége, tehát rákényszerült, hogy vendéglátó országának nyelvét ne csak mint kommunikációs, hanem mint irodalmi nyelvet is kicsiszolja. Kristof a nyelvtanulást nem mint örömteli, problémáktól mentes utat írja le, hanem inkább olyannak, mint egy harcot: „hosszú, keserű harc, amely egész életemen át tart majd” (A 34), és még Svájcban való harmincévnyi tartózkodás sem vezet tökéletes uralásához. Öt év alatt tanult meg franciául, de nem tudott írni és olvasni. Akkori állapotát úgy írja le, mint egy analfabétáét, mert az írás és az olvasás számára két nagyon fontos és korán elsajátított képesség, amely a boldogsággal (gyermekként az apja osztálytermében való olvasás) és a feldolgozással (a szülőktől és a testvérektől való elválás, amikor tizennégy évesen internátusba kerül) áll összekötésben.

Idővel a helyzet javulásnak indul, és ekkor kezd el színdarabokat írni, amelyeket kis kocsmákban adnak elő (A 63), később pedig rádióadók (A 64) sugározzák

őket. Így kezd el „rövid szövegeket írni a gyermekkoráról” (A 65), és elküldi a regény kéziratát néhány nagyobb francia kiadónak, a Seuil végül elfogadja, 18 nyelvre fordítják (A 60), nagyon gyorsan németre, később magyarra is.

Kristof a *Die Analfabetin*ben azt a konfliktust írja le, amely a nyelvcsere során keletkezik. A francia Kristof számára ez egy idegen nyelv, sőt, ellenséges nyelv: „Nem én választottam ezt a nyelvet. A sors, a véletlen, a körülmények kényszerítették rám.” (A 75). Látja az ebben rejlő veszélyt, mégpedig azt, hogy a nyelvcsere végül oda vezet, hogy „lassan az anyanyelvet” öli meg (A 34). Az anyanyelv, ebben az esetben a magyar, valaha a gyermekkorhoz kötődött, és minden máshoz: „Valaha csak egyetlenegy nyelv létezett. A tárgyak, a dolgok, az érzelmek, a színek, az álmok, a levelek, a könyvek, az újságok ilyen nyelvűek voltak.” (A 31) Persze, semmi esetre sincs úgy, hogy tisztán egynyelvű állapot uralkodott volna a nyelvcsereig. Sokkal inkább abból kell kiindulni, hogy Kristof ezeket a nyelvcsere-folyamatokat a politikai változások révén már a saját országában is nyomon követhette, így a német nyelv jelentőségét Kőszegen, egy határvárosban, egy Ausztriával határos régióban, ahol a család 1914 óta élt, és amely várost német csapatok szálltak meg. Hasonlóképpen nyomon követhette az orosz nyelv dominanciáját, amely a háború után egyetlen megengedett idegen nyelvként létezett Magyarországon.

Egy kényszerhelyzetből az új nyelv végül is sikernyelvvé válik Kristof számára, legalábbis egy új nyelvi térben és az irodalomban való ismertség mértékének és az elismerésnek a vonatkozásában. Ami az író szemszögéből a saját nyelvtudásának hovatarozását és értékelését illeti, más az ítélet, sokkal negatívabb, egy nagy és mély veszteség eredménye. A *Die Analfabetin*ben Kristof kifejezésre juttatja, hogy mindenféleképpen írt volna, az alapvető döntést nem a nyelvcsere hozta meg életében. De ahogy megvallja, különleges írásmódja és az, hogy prózát ír, biztosan a nyelvcsere eredménye.

Zsuzsanna Gahséval kapcsolatban is leginkább a nyelvcsere aspektusára szeretnék kitérni. Az író nő többször is – a magyar nyelvből való fordításokkal kapcsolatban – rávilágított és reflektált a nyelvi kérdésekre. A fordításnak és saját írásának viszonyáról is kifejtette nézeteit, amelyekre a tanulmány keretében most nem lehet részletesebben kitérni.¹⁴ Az *Übersetzt* című prózaszövegében a következőket írja:

Fordítok magyarból; Magyarországon magyarok élnek, akik magyarul beszélnek és írnak, ez a tőlük fordított német a németek számára van szánva. Vannak németek, és vannak magyarok. Vannak a kettő között is, akik se nem németek, se nem magyarok, és lassan ez a valami egy harmadik lesz. Ennek a harmadiknak más életrajzot lehetne írni. Aki még nem harmadik, és már nincs meg az egyszerű háttere, az hajós, és hajózzon tovább. (Ü 18)

A hajós képe¹⁵, aki állandóan úton van a két part között, ősrégi toposz, ebben az összefüggésben mégis bámulatosan aktuálisnak hat. Olyan embereket

ábrázol, akik már nem egyszerűen németek vagy magyarok, hanem már úton vannak a „harmadik” felé. Éppen ők, esetünkben a fordítónő, állnak az előtt az összetett probléma előtt, hogy egy élővilágból az összes nyelvi nüanszával (a magyar) egy másik élő- és nyelvvilágba (a német) kell áttérniük, éppen úgy, miként a hajósoknak, fordítják az irodalmi szövegeket, és ezzel egyidejűleg mindig belebuknak, mert a világok nem mindig maradéktalanul kompatibilisek. A tudatalatti mint hajós köztes állapot a két kultúra között, folyamatos fordítási próbálkozás azzal a céllal, hogy egy lehetséges „harmadik teret” (H. Bhabha) hozzon létre. Gahse azok köztes állapotát írja le, akik nem oldódnak fel teljesen egy kultúrában, akik egy részüket magukkal hozták, és a másik részük éppen most keletkezett.¹⁶ Azt is fontos megemlíteni, hogy ezeket a részeket Gahsénál nem statikusnak kell elképzelni, hanem olyanoknak, amelyek az idő múlásával önmagunkban formálódnak.

Az *Übersetzt*ben több helyen is foglalkozik példaként egy Kelemennek nevezett író problémájával (ezzel a magyarul író szerzőkre utalhat), akinek mondatai hangulatörvények, melyek az olvasót irritálni, magukkal ragadni stb. akarják, és amik belsejében „régie kihullott vagy tájnyelvi” szavak vannak. Készít egy próbafordítást:

Melyik német nyelv? Van-e megfelelője egy nyelvnek? És vajon ez a megfelelés, amely után, szavak és szókapcsolatok közt, melyeket saját nyelvén ismert ugyan, mégis kutatnia kellett, egy másik másik nyelvben várt-e rá, vagy lehet, hogy nem is létezik? Négy különböző lehetőséget találtam, és ha négy lehetőség van, egyik sem biztos, de akad tán még egy ötödik és hatodik, és önmagában mindegyik egyfajta hazugság. (Ü 37)

A fordítás Gahse számára hosszadalmas, részben a hazugságokhoz közel álló, de nagyon kifizetődő feladat. Persze, fontos a szerzőt kitűnően ismerni, hogy minden egyes apró részletet, minden réteget át tudjon ültetni, még akkor is, ha a célnyelvben egyáltalán (vagy még) nem léteznek. A célnyelvbe való átültetés vezethet a nyelv kibővüléséhez, úgy, mint ahogy ezt Gahse következő példája mutatja:

Izgalmas, amint Kelemen éppen változtatni próbál a magyar nyelven: áttetszővé teszi, meghajlítja, kis ugrásokat csinál vele, mintha egy mulatságos ló volna. Én nem tartom kizártnak, hogy ezen keresztül a német is könnyen még egyszer változtathatóvá válik, ha a németben az, amit Kelemen a magyarra talál ki, utánképezhető lesz. (Ü 33)

Gahse utánigazításról beszél, melynek segítségével az átültetés sikerülhet, mi több, befolyásolhatja és gazdagíthatja a német nyelvet. Több bizonyíték is van a sikeres fordítással történő nyelvgazdagításra vonatkozó elgondolásáról, amely többnyire a német nyelv mélydimenzióját sejteti, és egyfajta testiséget is magában foglal.¹⁷

Zsuzsanna Gahse érdekes képet fest saját állapotáról: „ínhüvelygyulladás a fejben” (Ü 39). Ezen a kultúrák közt ingázó, bizonytalan talajon mozgó, mindig

valami „harmadik” után kutató sietség olyan állapotát érti, amely lehetővé teszi számára, hogy „ugrásra készen álljon különböző helyekre” (Ü 39), s ily módon kerüljön különböző perspektívákba. E helyzet pozitívuma, hogy „egy fokkal tágítja a látászöveget” (Ü 39).

A köztesség állapota – a nyelvek és a kultúrák közöttiség – Agota Kristofnál és Zsuzsanna Gahsénál is – végtére (minden bennük foglalt személyes tragédia ellenére) szerencsésnek bizonyul az irodalom számára, mert mélyre nyúló betekintések és felismerések, de nyelvi képek is köszönhetőek neki, amelyek egy ország- és nyelvcsere, illetve általuk létrejött nyelvi kettős kódoltság eredményei, s mint ilyenek, példaértékűek, a nagyobb migrációs mozgásokra is vonatkozathatók, és sok embernek a kultúrák közti szeizmografikus állapotát ölelik fel.

(Kocsis Lenke fordítása)

* Német nyelven elhangzott Nagyváradon, a Christliche Universität des Partium által szervezett „Germanistik ohne Grenzen” című tudományos tanácskozáson, 2007-ben

JEGYZETEK

¹ Esterházy Péter méltatásának 5. oldaláról: [http://www.bosch-stiftung.de/content/language1/downloads/GuK_KuK_Chamisso_Preis_Laudatio_Gahse\(1\).pdf](http://www.bosch-stiftung.de/content/language1/downloads/GuK_KuK_Chamisso_Preis_Laudatio_Gahse(1).pdf) (Hozzáférés: 15.05.2007)

² Németországban a megjelenő könyvek közel 10%-a fordítás

³ Vö. Kertész Imre Miért éppen Berlin? című írásával: „A kelet-európai írók útja általában Berlingen keresztül vezet más nyelvekbe, a világirodalomba.” In: „*Berlin, szerelmem. Kérlek, hunyd le szemed.*” Magyar szerzők írásai Berlinről. Berlin: Matthes & Seitz, 2006, S. 7–13, 12. Ugyanebben a szövegben kiemeli: „Lényegében Németországban váltam íróvá. És ezzel nem az úgynevezett hírnévre gondolok, hanem arra, hogy a könyveim először itt Németországban értek el tényleges hatást.” 7. o.

⁴ Vö. Zsuzsanna Gahse megjegyzésével a bambergi poétikai előadás keretein belül: Zs. Gahse : *Hogy érzi magát a szöveg?* Bambergi előadások. Hamburg: Európai Kiadóintézet, 1997 (= eva – Taschenbuch 234), O. 45–49, különösen Mészöly Miklós megjegyzésével, O. 46–49.

⁵ A trilógia részei: *Das grosse Heft* (1987), *Der Beweis* (1991) és *Die dritte Lüge* (1993).

⁶ Kristof, Agota: *Die Alphabeticin*. Önéletrajzi elbeszélés. Franciából németre Andrea Spigler fordította. Zürich: Ammann, 2005. A következőkben a szövegeiből származó idézeteket az „A” rövidítéssel jelölöm, a megfelelő oldalszámmal.

⁷ Gert Ueding a német nyelvnek mint „idegennek” egy ilyen kései elsajátításában szerencsés talaját látja Gahse experimentális költészetének, „mivel az így egzotikusan hangzó szavakat nemcsak kipróbálta a valóságban, hanem, ahogyan a gyermekek szokták, egy játék tárgyává tette őket, és ezáltal erőszakossá, áramlóvá, a nyelvi szokásokat elvetővé, összeállítássá váltak”. Ueding itt Freidrich Schlegelre hivatkozik mint a modern kifejezőmód kezdeményezőjére, amikor Zs. Gahséra vonatkoztatva azt mondja, hogy az a személy, akinek meg kell tanulnia egy idegen nyelvet, először és mindenelőtt az értetlenség dimenziójába ütközik, ami azonban nagyon produktív egy irodalmár számára. Vö. Gert Ueding: Az európai avantgárd csúcán. Zsuzsanna Gahse író nő portréja. In: *Auskünfte von und über Zsuzsanna Gahse*. Fußnoten zur Literatur. Hrsg. v. Wulf Segebrecht. Heft 37. Bamberg, 1996, S. 46–50, 48.

- ⁸ Mint például: *Zero*, München, 1983; *Berganza*, München, 1984; *Abendgesellschaft*, München, 1986; *Liedrige Stücke*, Warmbronn, 1987; *Stadt, Land, Fluß*, München, 1988; *Einfach eben Edenkoben*, Klagenfurt, 1990; *Hundertundein Stilleben*, Klagenfurt, 1991; *Nachtarbeit*, Warmbronn, 1991; *Essig und Öl*, Hamburg, 1992; *Übersetzt*, Berlin, 1993 (zusammen mit Renate von Mangoldt); *Laune*, Stuttgart, 1993; *Passepartout*, Klagenfurt, 1994; *Kellnerroman*, Hamburg, 1996; *Wie geht es dem Text?*, Hamburg, 1997; *Calgary*, Warmbronn, 1999; *Nichts ist wie oder Rosa kehrt nicht zurück*, Hamburg, 1999; *Wörter, Wörter, Wörter!*, Göttingen, 1999 (zusammen mit Stefana Sabin und Valentin Braitenberg); *Kaktus haben*, Alpnach, 2000 (zusammen mit Stefana Sabin und Valentin Braitenberg); *Instabile Texte. Wien: Edition Korrespondenzen*, 2005
- ⁹ Zsuzsanna Gahse: *Wie geht es dem Text?* (= Anm. 4); *Auskünfte von und über Zsuzsanna Gahse* (= Anm. 7).
- ¹⁰ Így többek között: István Eörsi: *Ich fing eine Fliege beim Minister*, Klagenfurt, 1991; Péter Esterházy: *Das Buch Hrabals*, Salzburg, 1991; uő: *Eine Frau*, Salzburg, 1996; uő: *Fancsikó und Pinta*, Berlin, 2002; uő: *Fuhrleute*, Salzburg uő, 1983; uő: *Kleine ungarische Pornographie*, Salzburg, 1987; uő: *Thomas Mann mampft Kebab am Fuß des Holstentors*, Salzburg, 1999; Miklós Mészöly: *Das verzauberte Feuerwehrorchester*, Zürich, 1999; Péter Nádas: *Etwas Licht*, Göttingen, 1999; uő: *Heimkehr*, Reinbek bei Hamburg, 19. Zsuzsa Rakovszky: *Familienroman*, Bécs, 2002
- ¹¹ Aspekte Irodalmi Díj 1983, Stuttgart Városának Irodalmi Díja 1990, Zug Város Díja 1993, Adelbert von Chamisso-díj 2006.
- ¹² Gahse, Zsuzsanna: *Übersetzt. Eine Entzweiung*. Berlin und Weimar: Aufbau, 1993. A következőkben a szövegből származó idézeteket „Ü”-vel fogom jelölni, a megfelelő oldalszámmal.
- ¹³ Vö. a következő bekezdéssel Zs. Gahsénál: „A legkényesebb ügy az emlékezés, és különösen kényes akkor, ha valaki nem tud emlékezni, ami mögött valószínűleg az rejlik, hogy nem is szabad emlékeznie. Így sokaknak meg kell gondolniuk, hogy mire is emlékeznek, és ez azt jelenti, hogy azt is meg kell gondolniuk, hogy mit beszélnek, nekem is.” Vö. egy bekezdéssel a poétikai előadásból is, ahol egy irodalmi figuráról (Ferdinand) beszél, aki a vissza nem hozható emlékezetétől szenved. Vö. Gahse: *Hogy érzi magát a szöveg* (= Anm. 4), S. 89.
- ¹⁴ Így írja le a fordítás alatti állapotát az *Übersetzt*-ben: teljesen átadja magát a szövegnek, azonosul vele, ami bizonyos módon eltávolítja önmagától, a saját szövegétől, vö. Ü, 38.
- ¹⁵ Egy szakadék elképzelése, amely a két nyelv között keletkezik, és amit a fordító megpróbál áthidalni, Martin Heideggernél is megtalálható. Heidegger arról beszél, hogy a fordító megpróbálja a szöveget egy másik, ismeretlen partra átszállítani, ez gyakran hajótöréssel végződik (in: Heraklit. 1. Der Anfang des abendländischen Denkens. Freiburger Vorlesung vom Sommersemester 1943. In: Gesamtausgabe, Bd. 55. Frankfurt/ M: Klostermann, 1979, S. 45, hier zitiert nach: „Fremde Nähe“. Celan als Übersetzer. 2., durchgesehene Auflage 1997. Marbach: Deutsche Schillergesellschaft, 1997, S. 399).
- ¹⁶ „Fura, amikor valaki azt mondja, a magyarok, holott ő maga is Magyarországról származik, és ha azt mondja, a németek, amikor ő maga is német. Azok, akik a két ország között élnek, mindig mondanak valamit, ami furcsán hangzik.” (Ü, 18)
- ¹⁷ „A magyar nem daraboló, az összefüggéseken tépelődő nyelv, hanem egy elmosódó, az elmosódásokban egy új logikát állít fel, amely a (többi) európai nyelvben (melyek sokban egyeznének, ha tudnák, hogyan egyezzenek) ismeretlen; én ezekkel a hasznos elmosódásokkal próbálkozom, mert a német (európai) nyelven rejtettek, láthatatlanok, mint az Alpok egy ködös napon. Még ha nem láthatók is a horizonton, ott vannak, de ha elszáll a köd, láthatók lesznek.” (Ü, 57)